

Boekbesprekingen

WERKLOZEN EN WERKENDEN

A.J.F. Köbben en J.J. Godschalk, *Een tweedeling van de samenleving?*, Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, Voorstudie nr. 10, Den Haag 1985, 88 pp.

In opdracht van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek hebben Köbben en Godschalk een verkennende literatuurstudie verricht naar de vraag in hoeverre er in Nederland een maatschappelijke tweedeling aan het ontstaan is tussen werkenden en mensen die van het arbeidsproces zijn uitgesloten. Het resultaat is een goed geschreven en informatief geschrift, waarin in kort bestek een groot aantal publikaties en onderzoeken wordt besproken.

Een kerngedachte van het hele rapport is dat werk zo belangrijk is voor mensen dat massale werkloosheid niet alleen maar voor individuen, maar ook voor de samenleving als geheel bedreigend is. Met deze kerngedachte die ingaat tegen allerlei modieuze speculaties voor een arbeidsloze samenleving, kan ik mij van harte verenigen.

In hoofdstuk 1 wordt een beknopt overzicht gegeven van de politieke discussie over de dreigende tweedeling van de samenleving, naar aanleiding van een rede van de toenmalige fractieleider van de PvdA, J. den Uyl, in de Tweede Kamer in oktober 1984. In de daarop volgende hoofdstukken passeren tal van aspecten van deze problematiek de revue: de omvang van de werkloosheid, de vraag of werkloosheid tot massale collectieve acties aanleiding zal geven, de solidariteit van werkenden met niet-werkenden en de negatieve gevolgen van massale en langdurige werkloosheid voor de samenleving als geheel. Jammer genoeg ontbreekt hierbij een expliciet geformuleerde probleemstelling van de auteurs.

In hoofdstuk 2 komen de auteurs op grond van diverse studies tot de conclusie dat de werkloosheid inclusief de zogenaamde verborgen werkloosheid, veel hoger is dan de geregistreeerde werkloosheid. Als men de verborgen werkloosheid in de WAO, onder mensen die onderwijs volgen omdat zij geen baan kunnen vinden

en bij 'discouraged workers' meerekent, schatten de auteurs de werkloosheid begin 1985 op ongeveer anderhalf miljoen mensen. Ook hun prognoses zijn pessimistisch. De werkloosheid blijft op zijn best constant en zal waarschijnlijk toenemen.

Ongeacht welke schatting men maakt, de huidige werkloosheids-cijfers zijn onaanvaardbaar hoog. Dit gezegd zijnde, valt het op dat de auteurs een voorkeur hebben voor de meest sombere schattingen en prognoses. Studies waarin wordt gesteld dat een aanzienlijk deel van de geregistreerde werklozen inmiddels werk gevonden heeft, blijven onbesproken. De werkloosheid wordt uitgedrukt als percentage van de afhankelijke beroepsbevolking in plaats van als percentage van de totale beroepsbevolking. De stelling van de auteurs dat de tijden van overvloedige werkgelegenheid nooit meer terug zullen komen, doet geen recht aan de demografische ontwikkelingen op grond waarvan gevreesd moet worden voor een te gering aantal actieven om een verouderende bevolking te onderhouden, in de komende decennia. Met een voorbijgaan aan werkgelegenheidsontwikkelingen in verschillende landen, suggereren de auteurs dat de hoeveelheid werk nagenoeg een constante is, en dat de enige oplossing voor werkloosheid ligt in een herverdeling van deze beperkte hoeveelheid arbeid (p. 15).

Bij de discussie over de omvang van de werkloosheid wreekt zich het ontbreken van een welomschreven eigen probleemstelling. Verschillende soorten van niet-activiteit zijn relevant voor verschillende soorten problemen. Zo is bijvoorbeeld vanuit het oogpunt van vrouwenemancipatie de verborgen werkloosheid onder vrouwen een groot probleem. Vanuit het perspectief van verpaupering en 'verloedering' van de samenleving is het aantal huishoudens waarin geen enkele van de leden werk heeft van veel groter belang. Vanuit het oogpunt van de vorming van een onderklasse is het vooral interessant hoe lang mensen werkloos zijn en hoeveel kans zij hebben om weer werk te krijgen of om vanuit de onderste segmenten van de arbeidsmarkt naar hogere segmenten door te stromen. Hoewel incidenteel aandacht besteed wordt aan werkloosheidsduur en arbeidsmobiliteit (pp. 13, 27, 46), wordt op deze misschien wel belangrijkste aspecten van de tweedeling onvoldoende ingegaan.

Op grond van een inhoudsanalyse van *de Volkskrant* concluderen de auteurs in hoofdstuk 3 dat er geen sprake is van veel omvattende collectieve sociale acties van werklozen en uitkeringsgerechtigden. In hoofdstuk 4, het aardigste

hoofdstuk van het boek, vragen de auteurs zich af waarom dit niet het geval is. De voornaamste verklaring is gelegen in de enorme heterogeniteit van de categorie van niet-actieven. Sommige niet-actieven hebben uitzicht op het opnieuw vinden van een baan, sommige WAO-ers hebben een redelijke uitkering en zijn in hun niet-activiteit gelegitimeerd, sommige groepen hebben het gewoon te slecht om nog in actie te komen, andere kunnen via het zwarte circuit hun bestaansmogelijkheden verbeteren. Als de hoofdvraag van de studie was geweest: bestaat er een tweedeling van de samenleving die aanleiding zou kunnen geven tot een massaal 'marxistisch' klassenconflict, dan kan men het met de conclusie van de auteurs geheel eens zijn. Er is geen sprake van een dergelijke tweedeling van de samenleving, slechts van een bonte mengeling van groepen.

In een kort hoofdstuk over 'solidariteit' formuleren de auteurs het vermoeden dat solidariteit in het verleden een betrekkelijk geringe rol heeft gespeeld in de opbouw van de verzorgingsstaat. Actieven zijn niet erg solidair met werklozen en wat er aan solidariteit bestond, is momenteel aan het afkalven. Op grond van eigen onderzoek - overigens niet in de literatuurstudie vermeld - ben ik tot een tegengestelde conclusie gekomen. Nederlandse werknemers en met name de Nederlandse vakbeweging hebben in vergelijking tot elders een opvallende bereidheid vertoond om bij te dragen in de kosten van collectieve goederen als de sociale zekerheid. Dat deze bereidheid in perioden van crisis enigszins onder druk komt te staan is weinig verbazingwekkend, tenzij men onrealistische verwachtingen heeft over de mate van altruïsme waartoe mensen in staat zijn.

In hoofdstuk 6 wordt een groot aantal gevolgen van werkloosheid behandeld. De belangrijkste hiervan is het ontstaan van een onderklasse, waarin immigranten en etnische minderheden sterk oververtegenwoordigd zijn en die geconcentreerd is in oude stadswijken. Tevens wordt gewezen op het ontstaan van een groep 'stille armen' die uitsluitend van een minimum uitkering of een minimumloon moeten rondkomen en hiermee in toenemende mate problemen hebben. Ook wordt melding gemaakt van stijgende criminaliteit, vandalisme, alcoholisme en drugsgebruik, virulente sociale bewegingen, verlies van vertrouwen in de politiek en vreemdelingenhaat. Met uitzondering van vandalisme, hangen al deze verschijnselen in meerdere of mindere mate met werkloosheid samen. Over de oorzakelijke verbanden zijn echter geen ondubbelzinnige conclusies mogelijk.

Wat is nu de waarde van een literatuurstudie als deze (en in het verlengde hiervan wat is de waarde van literatuurstudies in het algemeen, die momenteel een hausse beleven). De voornaamste functie van een literatuurstudie is voor de onderzoeker zelf. Hij schept zichzelf een beeld van de stand van zaken in onderzoek op een bepaald terrein. Voor anderen kan een literatuurstudie nuttig zijn, wanneer deze bestaande stof op een zodanige wijze synthetiseert, dat nieuwe inzichten ontstaan of dat lacunes in bestaande kennis geïdentificeerd worden die richting kunnen geven aan toekomstig onderzoek. Een eerste vereiste hiervoor is dat de probleemstelling van een literatuurstudie net zo scherp omschreven wordt als die van een empirisch onderzoek. Des te scherper de probleemstelling, des te duidelijker wat voor informatie wij nodig hebben en wat de lacunes in onze kennis zijn.

Ik kan mij minstens de volgende vijf probleemstellingen voorstellen voor de onderhavige studie: 1. Kan men in de Nederlandse samenlevingen op grond van groeiende tegenstellingen tussen actieven en niet-actieven klassenconflicten verwachten? 2. Is er in Nederland een onderklasse ontstaan, welke door een ondoordringbare drempel van de rest van de samenleving gescheiden is? Is er in deze onderklasse sprake van cumulatieve verpaupering en verarming? 3. In welke mate zijn etnische minderheidsgroepen oververtegenwoordigd in de onderklasse? 4. In welke mate leidt werkloosheid van 'blanken' tot toenemende raciale discriminatie in onze samenleving? 5. In welke mate leidt werkloosheid tot maatschappelijk ongewenst gedrag: criminaliteit, vandalisme, alcohol- en drugsgebruik, politiek radicalisme etc.?

De eerste vraag is in de studie op de meest bevredigende wijze behandeld. Omdat niet-actieven een erg heterogene groep vormen, zijn omvangrijke klassenconflicten niet te verwachten. De reeks vragen vermeld onder punt 5 zijn vrij summier behandeld. De conclusies zijn vaak nogal vrijblijvend, in de trant van "Het is moeilijk aan te nemen dat de overeenkomstige ontwikkeling van de werkloosheids- en de criminaliteitscijfers louter aan toeval toe te schrijven zou zijn" (p. 49). Naar mijn mening het meest onderbelicht is de vraag naar de vorming van een 'onderklasse'. Om deze vraag goed te behandelen zou meer informatie gepresenteerd moeten zijn over ontwikkeling van de gemiddelde werkloosheidsduur, over mobiliteitsstromen op de arbeidsmarkt en over inkomensmobiliteit.

Elk van de vragen vereist andere empirische informatie. Juist omdat de verschillende onderzoeksvragen slechts impliciet en zonder onderlinge prioriteitsvolgorde in de studie zijn verwerkt, is na lezing niet duidelijk wat aan bestaande kennis is toegevoegd en wat de voornaamste prioriteiten in toekomstig onderzoek zouden moeten zijn. Voor onderzoekers die met het terrein vertrouwd zijn, biedt deze literatuurstudie daarom niet zoveel nieuws. Anderzijds is het de verdienste van de auteurs dat zij op uiterst beknopte, leesbare en genuanceerde wijze zeer veel literatuur en informatie hebben samengevat over een reeks actuele en urgent maatschappelijke problemen, daarbij de aandacht vestigend op hun onderlinge samenhang. Voor tal van mensen die vanuit de politiek of het beleid met deze vraagstukken te maken krijgen, kan deze studie daarom worden aanbevolen.

A.E. Szirmai

ELIAS EN SPORT

N. Elias en E. Dunning, *Quest for excitement. Sport and leisure in the civilizing process*, Oxford/New York: Basil Blackwell, 1986.

Met recht wordt *Quest for excitement* op de omslag een langverwacht boek genoemd. Vijf van de tien hoofdstukken zouden deel uitmaken van vroeger aangekondigde, maar helaas nooit verschenen boeken als *The quest for excitement. Essays in the sociology of leisure* (1970), *An essay on sport and violence* (1971) en *The making of football. A sociological study* (1971).

De regulering en het uit de hand lopen van de opwinding die sport teweeg brengt, vormen de centrale thema's van het boek. De oudere stukken worden gevolgd door meer recente van Dunning. Eraan vooraf gaan twee inleidingen, een van Dunning over de grondslagen van het werk van Elias en een van Elias.

In zijn inleiding behandelt Elias de omstandigheden die tot de vroege ontwikkeling van sport in Engeland hebben geleid. De ontwikkeling van het Engelse parlement bracht met zich mee dat leden van vijandige facties van de aristocratie gedwongen werden op niet-gewelddadige wijze met elkaar te wedijveren. De persoonlijkheidsstructuur die gewinning

hieraan met zich meebracht komt volgens Elias ook tot uiting bij de regulering en daarmee het minder gewelddadig maken van allerlei traditionele sportachtige vermaken door aristocraten.

De parlementaire strijd kan bij Engelse aristocraten inderdaad een waardering voor gereguleerde, gematigde strijd hebben bevorderd. Maar om de ontwikkeling van sport te begrijpen is het vooral nodig te verklaren waarom deze aristocraten veel meer dan in andere landen bij allerlei traditionele sportachtige volksvermaken betrokken waren. Elias richt zich vooral op de regulering van geweld in de sport en veel minder op de organisatie ervan. Het centrale kenmerk van de ontwikkeling van sporten is echter juist het ontstaan van nationale en internationale vormen van organisatie en reglementering. Bij het zoeken naar een verklaring voor het vroege ontstaan van de sport in Engeland dient daar in de eerste plaats de aandacht op gericht te zijn.

In Engeland was de sociale afstand tussen aristocraten en leden van andere bevolkingsgroepen kleiner dan in de meeste andere landen. Zij leefden minder dan bijvoorbeeld hun Franse standsgenoten aan het koninklijk hof. Hun lokale machtspositie was van dien aard dat ze zonder vrees voor ondermijning van hun positie om konden gaan met de bevolking van hun landerijen. Hierdoor waren zij ook meer betrokken bij de vermaken daarvan. Bovendien waren de Engelsen veel vrijer in het oprichten van verenigingen. De periode waarin veel aristocraten jaarlijks in Londen verbleven, bood een goede gelegenheid tot het oprichten daarvan. Deze punten behandelt Elias ook wel, maar hij benadrukt de beschavende werking van de "parlementarization".

In de inleidende paragrafen van hoofdstuk drie, *The genesis of sport as a sociological problem*, lijkt hij enigszins naar het door mij essentieel geachte onderscheid tussen sport en volksvermaak te verwijzen. Elias heeft het daar over de mogelijkheid om de term "industrie" in een wijdere en meer specifieke betekenis te gebruiken. In de wijdere betekenis heeft de term betrekking op de nijverheid in tribale samenlevingen, voor-industriële en moderne staten; in de specifieke betekenis worden er de produktievormen die in de negentiende en twintigste eeuw tot ontwikkeling kwamen mee bedoeld. Hij stelt dan dat een dergelijk onderscheid tussen een wijdere en meer specifieke betekenis bij de term sport niet gemaakt wordt, terwijl dat wel noodzakelijk is om de verschillen in structuur en organisatie tussen tradi-

tionele en moderne vormen van sport tot uitdrukking te kunnen brengen. Alhoewel dit een tamelijk vage uitspraak is, ben ik geneigd te veronderstellen dat Elias hier vooral naar de processen van organisatievorming, schaalvergroting en standaardisering verwijst die kenmerkend zijn voor moderne industrie en sport. Dat dit onderwerp, wat de sport betreft, verder niet zijn aandacht heeft blijkt uit de rest van het artikel. Het is een prachtige kritiek op het door Goudsblom zo genoemde "hodiecentristische" (hedengerichte) denken. Elias laat zien dat door ons wreed en gewelddadig geachte sportvormen bij de Grieken als vanzelfsprekend konden voorkomen naast door ons zeer gewaardeerde vormen van filosofie, wetenschap, kunst en poëzie. Hoe goed dit stuk ook is, met de problemen die in de inleiding ervan gesteld worden heeft het weinig te maken. Ik denk dat dit ook weer met de sterke preoccupatie met de gewelddadigheid van sport verband houdt.

Het eerste hoofdstuk *The quest for excitement in leisure* gaat vooral over het begrip "mimesis". Dit begrip heeft betrekking op gevoelens van opwinding en emotie die lijken op de gevoelens die in serieuze, kritieke situaties kunnen ontstaan, maar die opgewekt worden in een speelse en plezierige situatie. Elias en Dunning gaan in op de vraag wat de eigenschappen zijn van de activiteiten waardoor dergelijke gevoelens opgeroepen worden. De voornaamste eigenschap heeft betrekking op het ontstaan van een bepaald spanningsniveau. Is dat te laag dan gaat van deze activiteiten geen mimetische werking uit, wordt het te hoog dan kunnen de mimetische gevoelens een zodanige opwinding teweeg brengen dat daaruit serieuze kritieke situaties ontstaan. Probleematisch is de wijze waarop de civilisatietheorie met deze ideeën verbonden is. Elias en Dunning stellen dat in de loop van civilisatieprocessen de remmingen op spontaan, enthousiast en emotioneel gedrag alomvattend worden en min of meer automatisch gaan werken. In samenhang daarmee ontstaan dan bepaalde gelegenheden en activiteiten waar mensen hun emoties de vrije loop kunnen geven zonder dat dit de relatieve ordelijkheid van het sociale leven verstoort of in gevaar brengt. Dit is volgens mij onjuist. Carnavals, oogst- en huwelijksfeesten, kermissen en andere vermaken treft men ook in veel vroegere stadia van het civilisatieproces aan, toen de door Elias en Dunning veronderstelde behoefte aan compensatie in veel minder sterke mate aanwezig was. Een heel ander idee, dat ook hier en daar in dit hoofdstuk naar voren komt, lijkt mij veel meer plausibel. Dat is de veronderstelling dat de mimetische activiteiten zelf ook meer geciviliseerd raken in de loop van het Westeuropese

beschavingsproces.

Civilisatie van een recreatieve activiteit is het onderwerp van het vierde hoofdstuk *An essay on sport and violence*. Elias behandelt in dit stuk de Engelse vossejacht vanuit het oogpunt van de civilisatietheorie. Bij deze jacht worden honden gebruikt die speciaal afgericht zijn om uitsluitend op vossen te jagen. De mensen die aan de jacht deelnemen beperken zich tot het ongewapend achter de honden aanrijden. Naast dit rijden bestaat het genoeg dat zij beleven uit de spanning die de jacht van de honden op de vos oplevert. Het doden van de vos wordt aan de honden overgelaten. Gezien de beperkingen die de jagers zich opleggen lijkt het ontstaan van deze vossejacht goed in termen van de civilisatietheorie te verklaren. Bij allerlei jachtvormen van vóór de achttiende eeuw waren dergelijke beperkingen niet aanwezig, het doden was toen hoofdzaak. Juist omdat de vossejacht een van de voornaamste activiteiten was waarvoor in de achttiende en negentiende eeuw het woord "sport" gebruikt werd, kan studie ervan inzicht opleveren in de betekenis van deze term. "Sport" werd gebruikt om het genoeg aan te duiden dat de spanning opleverde die van een voor de mensen niet serieuze strijdsituatie uitging.

Wat bij dit hoofdstuk opvalt is met hoe weinig empirisch materiaal Elias in staat is een betoog op te bouwen. Hij verwijst in dit stuk, wat de vossejacht betreft, naar een boek uit 1796, een encyclopedieartikel uit 1852 en naar een stuk uit een handboek over sport uit 1856. Met behulp van de civilisatietheorie en een algemene kennis van de Engelse geschiedenis weet hij een zeer lezenswaardige interpretatie van de vossejacht te geven. Toch roept dit stuk wel bedenkingen op. De samenhang tussen de "parlementarization" en de ontwikkeling van de vossejacht die Elias veronderstelt, valt moeilijk te combineren met de vroegere ontwikkeling van soortgelijke jachtvormen in Frankrijk (Dahles, *Sociologisch Tijdschrift* 1986, no. 2, pp.226 en 227). En hoe dient de middeleeuwse valkenjacht geïnterpreteerd te worden? Ook daarbij lijken de jagers vooral genoten te hebben van de wijze waarop hun roofvogel op zijn buit afging. Allerlei jachtvormen waarbij wel geschoten wordt zijn tot in onze tijd blijven voortbestaan. Ook voor deze vormen wordt in Engeland het woord "sport" gebruikt.

De conclusie waartoe Dunning's beschouwing over spelverruwing leidt is dat in de loop der tijd de nadruk op het winnen van wedstrijden is toegenomen ten opzichte van het

plezier in het louter deelnemen. Dit bevordert de neiging om de spelregels te overtreden. Origineler is in dit verband zijn opvatting dat in de loop van een civilisatieproces niet de algemene afkeer van gewelddadigheid afneemt, maar dat gewelddadig gedrag meer weloverwogen in allerlei speciale situaties toegepast wordt. De mensen worden dus geniepiger. Het is jammer dat dit idee niet verder uitgewerkt is.

In hoofdstuk negen probeert Dunning tot een verklaring voor supporterstwanordelijkheden te komen. De relschoppers komen overwegend uit de lagere arbeidersklassen waar over het algemeen meer waardering voor gewelddadig gedrag bestaat dan in andere milieus. Hiervan uitgaande zijn er twee grote problemen. Hoe is hun neiging tot gewelddadigheid verbonden geraakt met het voetballen en hoe is het te verklaren dat tussen 1920 en 1960 wanordelijkheden veel minder voorkwamen dan ervoor en erna?

Volgens Dunning en twee van zijn medewerkers vindt het grootste deel van het gewelddadige gedrag van leden van de ruwere delen van de arbeidersklasse in eigen kring plaats. Van tijd tot tijd komt daar iets van naar buiten op plaatsen die een soort arenafunctie kunnen hebben zoals dancings, badplaatsen en voetbalwedstrijden. Identificatiemogelijkheden met de eigen partij en de aanwezigheid van een tegenpartij bevorderen het arenakarakter van voetbalwedstrijden voor vechtlustigen.

Het afnemen van wanordelijkheden bij voetbalwedstrijden na 1920 brengen Dunning c.s. in verband met de toenemende integratie van de arbeidersklasse in het maatschappelijk leven van de rest van de bevolking. Het probleem dat dan nog overblijft is de verklaring van de toename van de wanordelijkheden na 1960. Deze verklaring geven Dunning c.s. echter niet. Wel stellen zij dat de media in onderlinge concurrentie de verontrusting van het publiek hebben aangegrepen door uitgebreid verslag te doen van wanordelijkheden. Het respectabele publiek is zich hierdoor van de stadions gaan terugtrekken, terwijl de vechtlustigen er juist door werden aangetrokken. De massamedia hebben de verder niet verklaarde tendens tot wanordelijkheden versterkt.

De nadruk die Dunning c.s. leggen op de continuïteit tussen hedendaagse en vroegere vormen van wanordelijkheid bij voetbalwedstrijden lijkt mij zeer juist. Ook het verband tussen de mate van integratie van de arbeidersklasse in

het algemene maatschappelijke leven en wanordelijkheden bij het voetballen is vermoedelijk een vruchtbaar uitgangspunt voor nader onderzoek. Zwak is echter de manier waarop het cruciale probleem, de hedendaagse wanordelijkheden, behandeld wordt. Behalve de verwijzing naar de stimulerende werking van de massamedia hebben Dunning c.s. in dit boek niets te bieden. Dat moet Elias ook gedacht hebben. Aan het slot van zijn inleiding wijst hij op het ontstaan van grote categorieën nieuwe "buitenstaanders" binnen de arbeidersbevolking. Het in groepen verstoren van de orde van de "gevestigden", brengt een prettige verandering in hun uitzichtloze leven en biedt de mogelijkheid tot wraak op al diegenen te midden van wie zij op een hopeloze wijze gedoemd zijn te leven. Dit is natuurlijk de logische voortzetting van de gedachte van Dunning c.s. dat de wanordelijkheden verbonden zijn met de mate van integratie van de arbeidersbevolking in het leven van de rest van de bevolking.

Toen dit boek verscheen, dacht ik dat het volledig nieuw werk zou bevatten. Dat is helaas niet zo. Nieuwe lezers blijft deze teleurstelling bespaard. Zij zullen kennis maken met een aantal van de meest interessante stukken uit de sportsociologie.

Ruud Stokvis

ADEL IN BRABANT

J. Verbesselt e.a., *De adel in het hertogdom Brabant*, Brussel: Centrum Brabantse Geschiedenis, Universitaire Faculteiten Sint-Aloysius (UFSAL), 1985 (te bestellen bij: UFSAL, Vrijheidslaan 17, 1080 Brussel, 550 BFr. plus portokosten).

Dat het de laatste jaren ernst is met de toenadering tussen historici en sociologen, althans wat de laatsten betreft, moge eens te meer blijken uit het feit dat de redactie van dit tijdschrift een uitgesproken historische bundel als *De adel in het hertogdom Brabant* laat bespreken. Omgekeerd zal de socioloog die kennis neemt van de voor de verschillende bijdragen aan dit boek geraadpleegde literatuur bij slechts één opstel kunnen constateren dat historici wel eens bij de sociologie te rade gaan.

De adelsgeschiedenis is gedurende lange tijd vooral het

domein geweest van genealogen en rechtshistorici. Erfenis van de laatstgenoemden is de visie op de adel als een juridische stand, dat wil zeggen een groep van personen die omschreven kan worden aan de hand van haar positie voor de wet. De afgelopen decennia heeft deze benadering plaats gemaakt voor een sociaal-historische, waarin ook voor allerlei andere maatschappelijke kenmerken van de adel plaats is. Daardoor is onder meer een beter zicht ontstaan op de 'rafelige onderkant' van de adel, het overgangsgebied naar de welgestelde burgerij.

De raakvlakken tussen beide sociale geledingen komen aan de orde in verscheidene artikelen in dit boek, dat de (bewerkte) tekst bevat van acht lezingen die in het academisch jaar 1984-1985 werden gehouden voor het Centrum Brabantse Geschiedenis. De artikelen bestrijken de middeleeuwen (drie stuks) en de periode van het ancien régime (de overige vijf).

In een van de meest originele opstellen staat het genoemde overgangsgebied centraal. L. Duerloo bespreekt de zogenaamde heraldische processen in de zeventiende en achttiende eeuw. Dit waren van overheidswege ingestelde vervolgingen tegen personen die ervan werden verdacht dat zij zich op ondeugdelijke gronden adellijke prerogatieven aanmatigden. De overtredingen betroffen bijvoorbeeld het dragen van een degen, de usurpatie van titels of de vervalsing van familiewapens.

De onrechtmatige rapierdracht was de meest voorkomende overtreding. Maar hier deed zich al meteen een staaltje van juridische onduidelijkheid voor. In tijden van oorlog was de individuele bewapening namelijk op veel ruimer schaal toegestaan dan alleen voor de adel. Daarom moest de overheid na elke grote oorlog door intensivering van het vervolgingsbeleid trachten te voorkomen dat gewoontevorming dit adellijk statuskenmerk geheel verloren zou doen gaan.

Uit de door Duerloo geraadpleegde procesdossiers komt naar voren dat de overtreders overwegend gezocht moeten worden in kringen van de magistraten van de grotere steden. Uit dezelfde geleding werd ook de gewaarmerkte nieuwe adel gerecruteerd, zodat Duerloo kan concluderen dat "legale en illegale verwerving van adeldom twee onafscheidbare facetten (...) in de opwaartse mobiliteit" van het stedelijk patriciaat vormden (p. 97).

Ook op andere adellijke statuskenmerken had de adel zelf

niet een volledig monopolie, zo valt te lezen in de bijdrage van R. van Uytven, een fraaie samenvatting van de recente literatuur over de Brabantse adel als politieke en sociale groep tijdens de late middeleeuwen. Deze groep bestond in de genoemde periode uit zo'n 200 gezinnen, afkomstig uit 80 geslachten. Gezamenlijke kenmerken waren onder meer de verwerping van derogerende arbeid (handwerk en handel), rijkdom en "een voorliefde voor ostentatieve uitgaven", het bezit van een of meerdere heerlijkheden (i.e. rechtsmacht en bijkomende voorrechten in een bepaald gebied) en de aanstelling in hoge functies, bij voorkeur aan het hof. In de ambten had de adel echter reeds in de late middeleeuwen concurrentie te duchten van juridisch geschoolde burgers en heerlijkheden waren gewoon te koop, zodat de burgerij ook daarop de hand kon leggen.

Pas in het laatste decennium van de zestiende eeuw werd een aanvang gemaakt met de reglementering van de maatschappelijke positie van de adel. Geheel sluitend werden die reglementen echter nimmer. Met name de status van de ambtsadel bleef duister, omdat nergens werd vastgelegd welke ambten automatisch tot adeldom leidden en of deze voor het leven was dar wel erfelijk. Zo konden ook nog na de zestiende eeuw talrijke burgers aantonen dat de standenstructuur van het ancien régime in de praktijk heel wat minder rigide was dan op papier. Een voorbeeld van die succesvolle opwaartse mobiliteit behandelt H. Vandormael in een opstel over de familie Scockaert, die het via een voorspoedige loopbaan in het openbaar bestuur in drie generaties bracht van 'bourgeois marchand' te Edingen tot graven van Tirimont.

Vandormael toont zich aanhanger van wat ik de 'universele aristocratiseringstheorie' zou willen noemen. Het zoeken naar adellijke titels was zijns inziens "algemeen bij de hogere burgerij: de erkenning van adellijke afstamming betekende immers ook meteen de overgang naar een hogere sociale klasse" (p. 113). De verwerving van een heerlijkheid was in dit proces, aldus Vandormael, een min of meer essentiële stap.

Met dergelijke generalisaties dient men echter voorzichtig te zijn, zelfs in Brabant. In het artikel dat direct volgt op dat van Vandormael, behandelt K. Degryse de Antwerpse adel in de achttiende eeuw. Deze Antwerpse adel was voor het merendeel van zeer recente (na 1650) oorsprong en had een sterk mercantiele achtergrond. Zij stond bekend als vrekkelig, ontbeerde de 'voorliefde voor ostentatieve uitgaven' en zelfs de heerlijkheden werden nauwelijks van harte aange-

houden. Degryse geeft een voorbeeld van een recent geadelde Antwerpenaar die de heerlijke rechten bij een door hem gekocht kasteel restitueerde, omdat hij de overdrachtsbelasting te hoog vond. Een telg uit de bekende drukkersfamilie Moretus (Plantijn-Moretus) gaf te kennen dat hij zijn aanvraag voor verheffing in de adelstand direct zou intrekken als zijn toekomstige rang een beletsel zou vormen voor de uitoefening van zijn bedrijf. Ook de samenstelling van de privé-kapitalen van de adellijke renteniers in Antwerpen vertoonde een weinig adellijke aanblik: onroerend goed bezat men slechts in geringe mate, het meeste geld was belegd in overheidsobligaties en deelnemingen in bedrijven. Wat dit betreft laat de Antwerpse adel zich overigens goed vergelijken met het patriciaat in Holland, dat uiteraard niet van adel was.

De verklaring voor dit fenomeen ligt besloten in de eerder aangehaalde zinsnede van Vandormael. In tegenstelling tot wat deze meent, werd de adel niet altijd en overal als de 'hogere sociale klasse' beschouwd. Antwerpen had een rijke handelstraditie en de welgestelde burgerij daar een bijpassend zelfbewustzijn. Onder druk van de economische omstandigheden schakelden veel kooplieden om naar een renteniersbestaan. Als renteniers lieten zij zich de adellijke status aanleunen, zolang dat niet al te zeer ten koste ging van hun eigen, nog sterk burgerlijk gekleurde normen.

Hoezeer de Antwerpse zuinigheid verschilde van de levensstijl van de hofadel in Brussel, valt te lezen in de bijdrage van M. van den Berg. Zij stelt zich de vraag of deze hofadel een *leisure class* was zoals omschreven door Veblen. Dat blijkt inderdaad het geval te zijn, een uitkomst die weinig verrast. Aardiger is het in detail geschilderde beeld dat in dit artikel wordt opgeroepen van de dagelijkse bezigheden van de hofadel, een groep die overigens slechts ten dele bestond uit Brabanders.

Behalve de reeds genoemde bijdragen bevat *De adel in het hertogdom Brabant* nog artikelen van J. Verbesselt over de vroegste geschiedenis van de Brabantse adel, van E. van Ermen over opkomst en ondergang van het middeleeuwse geslacht van Wezemael en van P. Janssens over de Brabantse Statenadel en het absolutisme. Dit laatste stuk is een doorwrochte en boeiende analyse van de politieke opstelling van de Statenadel in de zeventiende en achttiende eeuw.

Uit het voorafgaande blijkt wel dat bij de samenstelling

van het boek geen thematische beperkingen zijn opgelegd aan de auteurs. De bundel beoogt slechts bekendheid te geven aan de uiteenlopende manieren waarop het onderwerp 'adel' op het moment wordt bestudeerd. Ik hoop duidelijk gemaakt te hebben dat het desbetreffende onderzoek tot interessante resultaten leidt. Het wachten is nu op een synthese waarin al dit materiaal is samengevat.

Maarten Prak

GEZINSPLANNING OP WEST-JAVA

B. van Norren, *Socio-Culturele Structuur en Innovatie: een structuur-vergelijkend onderzoek naar adoptie van family planning in de periode 1969-1973 door Sundanese echtparen in twee rurale gemeenschappen op West-Java*, proefschrift Landbouwhogeschool Wageningen 1985, 533 p. met samenvatting in het Engels.

De gegevens voor deze dissertatie zijn ruim tien jaar geleden verzameld in twee kleine samenlevingen op het platteland van West-Java, Indonesië: in een dorp en in een melkveebedrijf. Het personeel van dit bedrijf leeft op het bedrijfsterrein. Tussen 1974 en 1976 is er met Indonesische collegae intensief onderzoek gedaan naar de wijze van aanvaarding van het family planning programma van de overheid.

Het boek is omvangrijk, alleen het theoretisch kader beslaat al 76 bladzijden. Indien dit kader wordt vergeleken met het onderwerp van studie, geboorteregelingsmaatregelen en de adoptie daarvan, wordt de indruk gewekt dat Van Norren meer wilde, namelijk inzicht krijgen in het totaal van de lokale samenleving. In het theoretisch kader zijn dan ook materiële, sociale, culturele en psychologische elementen ondergebracht. Volgens Van Norrens model figureren deze als elementen van de basis-structuur, waarmee tegelijk een eerste verklaringsgrond wordt aangereikt voor de bestudering van de family planning. In het model worden vervolgens deelstructuren ingebouwd, welke in vele indicatoren zijn opgesplitst. Zo komen de bekende criteria leeftijd, sekse, godsdienst en klasse aan de orde, maar ook bezit, inkomen, kennis en macht. Een geografische factor, het vestigingspatroon, is ook een belangrijke maatstaf de met behulp van het theoretisch kader

te verzamelen gegevens te interpreteren. Netwerkanalyse en de interpretatie van situaties door de participanten aan de family planning vormen een methodologische uitwerking van de basis-structuur.

Er zijn twee probleemstellingen: de eerste is feitelijk het complexe schema van onderzoek zelf, de tweede gaat over de interpretatie van family planning-adoptie in termen van modern en pseudo-modern.

Ik doe afbreuk aan de vele bladzijden aan het kader gewijd, maar het is ondoenlijk de uitwaaiering van criteria over concepten als coalitie, factie en patronage, verwantschap, leiderschap en organisatie genoegzaam in kaart te brengen. Om dezelfde reden kan ik de minutieuze behandeling van de verzamelde veldwerkgegevens slechts summier weergeven.

Het veldwerkmateriaal is aanzienlijk en de verwerking in de hoofdstukken over de twee onderzoekslocaties wordt breed uiteen gezet. Stap voor stap wordt het complexe theoretische kader gevolgd, hetgeen een strakke en overzichtelijke indruk suggereert. Hetzelfde materiaal komt echter telkens terug bij ieder concept of criterium voor toetsing aan het kader, met het gevolg dat Van Norren onvermijdelijk in herhalingen treedt. Geleidelijk groeit tenslotte een beeld over de wijze waarop en onder welke omstandigheden de acceptoren de family planning aanvaardden.

In de eerste onderzoekslocatie, een dorpswijk in de buurt van Bandung, verzetten Moslim groeperingen zich tegen geboorteregeling. Er wordt nagegaan, hoe de tegenstand geleidelijk wegebt, mede door steun in de rug aan de lagere overheid vanuit het regeringsbolwerk Jakarta. Door centralisering van het politieke partijwezen en het opwerpen van barrières voor verdere politisering van Moslim groepen, streeft de regering in Jakarta er sinds jaar en dag naar greep op het lokale bestuursniveau te krijgen. De ontwikkelingsprogramma's, waartoe de family planning hoort, zijn hier onderdeel van. Zij zijn een goed instrument om via het lokale bestuur invloed op de samenleving te krijgen. De Moslimse tegenstand in Van Norrens onderzoek neemt af, maar propaganda voor family planning wordt ook niet gemaakt. De druk op de plaatselijke bevolking door de dorpsbestuurders heeft het meeste effect onder de elite. In eigen familie, onder burens en bij in dienst zijnde personeel raken

ideeën over geboorteregeling verspreid.

In de tweede onderzoekslocatie, het melkveebedrijf, ontbreekt de harde kern van gelovige Moslim tegenstanders. Maar er is ook tegenstand, alleen de bedrijfsleiding (eigenlijk te vergelijken met een dorpsbestuur, maar dan met krachtiger sancties) kan die eenvoudiger de baas. De leiding schakelt bovendien zonder meer het personeel in, van hoog tot laag, om family planning te propageren. Aan dit melkveebedrijf is de meeste aandacht besteed in de studie en wordt de uitgebreidste informatie over de gang van zaken rond family planning gegeven. Het is met name de directeur, een gedreven Javaan met charismatische trekken, die centraal in de beschouwingen staat. Helaas is er geen informatie meer over de continuïteit van het gedrag van de acceptoren na het vertrek van deze directeur.

In beide locaties drukt het gezag een stempel op de invoering en uitvoering van de programma's voor geboorteregeling. In beide locaties loopt de introductie via de dorpselite en de bedrijfstop en vindt verspreiding plaats naar familie, burens en in dienst zijnde werknemers. In het ene voorbeeld, het dorp, blijft de autoriteit, terwijl in het andere voorbeeld de stimulerende werking van de directeur met diens vertrek wegvalt. Hoewel het veldwerk van Van Norren nadien is verricht, ontbreekt hier een aanknopingspunt, dat meer licht had kunnen werpen op de voortzetting van het programma. Per slot van rekening, zo kan men redeneren, kan de bedrijfselite met gelijke pressie het vrouwelijk personeel aan de pil houden. Of, men kan zeggen, waar in de studie zo sterk de nadruk valt op het leiderschap en charisma van de directeur dreigt het programma te verlopen met het vertrek van de man. Niet luisteren naar de directeur hield bijvoorbeeld het risico van ontslag in.

Wat mij aan de gegevens uit beide onderzoekslocaties is opgevallen, is de druk die op afhankelijken in de samenleving wordt uitgeoefend. De verkregen netwerken van acceptoren zijn sterk hiërarchisch van opbouw. Verder, dat de auteur eigenlijk weinig weet van wat zich lager in de sociale hiërarchie afspeelt. De vele malen dat 'waarschijnlijk' en 'vermoedelijk' zaken zus of zo zitten, wijst hier op in tegenstelling tot de 'harde' uitspraken over het gedrag van de top.

Aan het slot worden beide hypothesen getoetst dat wil zeggen, worden de vele beknopte samenvattingen, welke vooraf zijn gegaan, nog eens bijeen gebracht. Het complexe theoretische kader wordt iets bijgesteld, verder verfijnd en daardoor nog ingewikkelder. De tweede hypothese over moderniteit en pseudo-moderniteit creëert de problemen die termen als deze nu eenmaal met zich meebrengen. Kortweg weergegeven zou modern wijzen op een innerlijke overtuiging van de acceptor, en, pseudo-modern op druk van buiten af. Wellicht komt de latere vervaging van beide begrippen door de dominantie van externe druk (in beide onderzoekslocaties van de plaatselijke elite), door psychische effecten, onkunde onder de bevolking en andere zaken. Op bladzijde 473 komen na afweging de termen weer als volgt terug: echt-modern, echt-modern met pseudo-modern aspect en verder een atypische categorie. Deze laatste nader aangeduid als: "(...)'echt-moderne receptoren afgedwongen vroegtijdige adopties'(...)". Het gaat hier om conclusies bij het melkveebedrijf. Mijn bezwaar er tegen is, dat het theoretisch kader aldus invalueert, in plaats van helder, juist onduidelijk wordt.

Heeft het programma voor geboorteregeling enig succes geboekt in de jaren die onderzocht zijn? Het is maar hoe je het bekijkt. Ik heb ernstige twijfels, nog afgezien van de gehanteerde methoden zoals het genoemde dreigen met ontslag, of het intrekken van rijstrantsoenen. De echtparen-acceptoren hebben tenminste enkele kinderen, soms vijf à zes, en onder jong gehuwden wordt de pil eerst gebruikt nadat er enkele kinderen zullen zijn. Geen wonder, dat er na de Volkstelling van 1980 méér mensen bleken te zijn, dan op grond van de voorspellingen mocht worden aangenomen.

C. Baks

TURKSE MEISJES

Marlene de Vries, *Ogen in je rug. Turkse meisjes en jonge vrouwen in Nederland* (met een bijdrage van Willem van Schelven). Alphen aan den Rijn/Brussel: Samson 1987.

Hoe 'Turks' voelen Turkse meisjes en jonge gehuwde vrouwen zich in Nederland? En wat betekenen dergelijke gevoelens voor hun gedragingen, voor hun omgang met Turken en met

Nederlanders, voor hun partnerkeuze en hun seksuele moraal? Dit zijn enkele van de vragen die Marlene de Vries zich stelt, in haar boek over Turkse meisjes en jonge vrouwen in Nederland. Om meer te weten te komen over de manier waarop zij zich in Nederland oriënteren sprak zij meerdere malen met 25 vrouwen - in de leeftijd van 16 tot 25 jaar - en observeerde zij hen in verschillende situaties. Tijdens het onderzoek waren elf van haar respondenten gehuwd. Acht wonden hier ongeveer vier jaar, de overigen negen jaar of langer. Allemaal zijn het kinderen van ouders die pas op volwassen leeftijd naar Nederland waren geëmigreerd en die hier in allerlei opzichten nog niet goed wegwijs waren. Zo waren zij bijvoorbeeld onbekend met het Nederlandse schoolstelsel.

In *Ogen in je rug* geeft De Vries een levendig verslag van haar bevindingen en schetst zij een gevarieerd beeld van het wel en wee van haar respondenten, en vooral van de problemen die ze opgroeiend in een Turks gezin in Nederland ondervinden. Het 'zich Turks voelen' en het referentiekader dat de meisjes daarbij gebruiken is een van de interessante, steeds terugkerende thema's in het boek. Geen van de vrouwen voelt zich 'Nederlands' en allen zijn het erover eens dat ze niet willen 'vernederlandsen'. Wie nog niet getrouwd is, denkt er niet over met een Nederlandse man te trouwen. Wat dat betreft lijken ze sterk op elkaar - of ze hier nu kort of lang verblijven, of ze van het platteland afkomstig zijn of uit de stad, of ze hier al dan niet een opleiding hebben gevolgd, of ze religieus zijn of niet.

Waarin ze wel van elkaar verschillen, dat is 'het Turkse gevoel', de *manier* waarop ze 'zich Turks voelen'. Wie weinig aansluiting heeft met de Nederlandse samenleving en zich in haar denken en doen vooral laat leiden door haar vroegere ervaringen in Turkije denkt daarover nauwelijks na en kan er in het interview dan ook weinig zinnigs over zeggen. Heel anders is dat voor Turkse meisjes die zich 'Nederlands' gedragen, die hier bijvoorbeeld naar school gaan en daar te maken krijgen met schoolreisjes, met zwemmen en met omgangsvormen tussen jongens en meisjes die verschillen van wat ze van huis uit gewend zijn. Hun Turkse nationaliteit heeft door hun immigrantenstatus een nieuwe betekenis gekregen. Zij stellen zichzelf wél regelmatig de vraag 'wat is Turks' en voor hen gaat het hier om een belangrijke kwestie. Ze maken daarbij een onderscheid tussen 'Turks in Turkije' en 'Turks in Nederland'. 'Turks in Turkije' stellen ze gelijk aan 'modern', terwijl ze de Turkse gemeenschap in Nederland

als ouderwets zien. In Turkije doen zich in hun ogen nieuwe ontwikkelingen voor, maar hier, in de Turkse gemeenschap in Nederland, zien zij enkel stilstand. Hun ouders zouden hier strenger optreden dan in Turkije het geval zou zijn. Schoolbezoek aan een gemengde school zouden ze daar wel, maar hier niet tolereren. In de woorden van een van de vaders: "Kijk, in Turkije durf je meer dan hier, hier is het vreemder. In Turkije weet je hoe het toegaat. Als een jongen zich daar misdraagt op school, dan weet ik dat de leraar ingrijpt. Maar ik weet niet wat er hier gebeurt!" (p. 72).

Het idee dat zich in Turkije een modernisering voltrekt waaraan zijzelf geen deel hebben, heeft bij de meisjes tijdens hun vakanties in Turkije postgevat. Jonge vrouwen zouden zich daar vrijer kunnen gedragen, zouden modieuzer gekleed gaan en het zou daar eerder worden geaccepteerd als een groepje leeftijdgenoten, ook jongens en meisjes door elkaar, met elkaar uitgaat - "je voelt aan alles dat ze verder zijn daar, in hun gedrag en zo". Afgezien van de vraag of deze constatering juist is, valt er uit af te leiden dat de meisjes zich bij deze bezoeken een vreemde in eigen land voelen.

De Vries ziet de identificatie met 'moderne Turken' als een ontsnappingsclausule. De vrouwen willen een ander leven leiden, maar tegelijkertijd willen ze hun gebondenheid aan familie en landgenoten niet prijs geven. Als ze zouden 'ver-nederlandsen' lopen ze gevaar dat ze zich van de Turkse gemeenschap vervreemden en dat is voor hen een schrikbeeld. Door zich 'het moderne Turkije' als model voor ogen te houden proberen zij meer vrijheid te verwerven, op een manier die voor henzelf en voor hun landgenoten aanvaardbaar is.

In hun gedrag zijn de vrouwen overwegend behoudend. Net als hun ouders zijn ze zelfs voorzichtiger dan ze in Turkije zouden zijn: "Ik draag hier geen bloesjes zonder mouwen, hoewel ik dat in Istanbul wel deed en mijn ouders daar ook niets op tegen hebben" (p. 79). Deze voorzichtigheid verbindt De Vries met de angst voor roddel. Vooral op het gedrag van jonge ongehuwde meisjes wordt voortdurend en nauwlettend toegezien. 'Vrij' gedrag wordt onmiddellijk aan de ouders doorgegeven. Deze sociale controle gaat niet alleen uit van familieleden, maar ook van verre kennissen. De heterogeniteit van de Turkse gemeenschap doet daarbij ter-nauwernood ter zake. Roddel werkt in zekere zin preventief. Uit angst dat er gekletst zal worden en dat ze zo de naam van hun ouders zouden schaden, staan de meisjes zichzelf

minder toe dan hun ouders zouden goedkeuren. Ze willen vooral niet de indruk wekken dat ze de 'Nederlandse kant' hebben gekozen. Dat zou uitsluiting kunnen betekenen en bij wie zouden ze horen als het niet bij hun landgenoten was?

Er bestaat een spanning tussen de inschikkelijkheid in uiterlijk gedrag van de meisjes en hun kritiek op de bemoeizucht van hun landgenoten. Innerlijk zijn ze het lang niet altijd eens met de normen waaraan zij door de Turkse gemeenschap gehouden worden, maar tegelijkertijd willen ze een van hen zijn. Deze tweeslachtigheid doet zich in allerlei opzichten voor. Er is een groot verschil tussen wat zij verstandelijk goed of wenselijk vinden en wat zij gevoelsmatig willen en kunnen. De Vries ziet haar respondenten als een generatie die zich wel de oude idealen heeft eigen gemaakt, maar die daarvan tegelijkertijd in moreel opzicht afstand neemt. Zij noemt hen een 'tussengeneratie'.

Een vergelijking tussen Turkije en Nederland valt de meisjes moeilijk. Ook al zien ze wel bepaalde voordelen in het leven hier - de materiële omstandigheden zijn beter, ook op wat oudere leeftijd kunnen ze nog naar school gaan, 'buitenshuis' werken is simpeler en ze kunnen gemakkelijk 'vrijuit' praten, vooral tegen hun ouders - toch geven zij de voorkeur aan Turkije als het om het sociale leven gaat. Daar zouden ze eerder deel hebben uitgemaakt van een grotere groep leeftijd- en seksegenoten, daar heerst geen afspraakcultuur en kan je zo bij iemand binnenvallen en blijven eten. Een van hen formuleert het zo: in Turkije mag je misschien minder, maar het is er wel leuker dan in Nederland.

Wat mij in het boek vooral trof is de angst om op te gaan in de Nederlandse samenleving. Deze angst blijkt zowel voor ouderen als voor jongeren een belangrijke drijfveer in hun dagelijkse leven te zijn. Roddelen is dan een poging om 'de Turkse cultuur bij elkaar te houden' en de Nederlandse buiten te sluiten. Het is een verschijnsel dat aan het begin van de twintigste eeuw ook werd aangetroffen in de zeer besloten Siciliaanse immigrantenkolonie in New York, afkomstig uit dezelfde plaats en wonend in dezelfde buurt: "If some one varies, he or she will be criticized. If many vary - then that will become the custom. It is by the group, collectively, that they progress" (1). Op zichzelf wekt deze gelijkenis verbazing. Wat betreft plaats van herkomst en religieuze achtergrond bestaan er grote verschillen tussen de Turkse

immigranten, terwijl ze bovendien betrekkelijk verspreid over Nederland wonen. Een sterke sociale cohesie lijkt in een dergelijke gemeenschap niet erg waarschijnlijk. Het zou met het oog hierop interessant zijn geweest om iets meer te weten over de sociale structuur van de gemeenschappen, waaruit de respondenten afkomstig zijn - Amsterdam en een kleine stad, die De Vries de gefingeerde naam Oostveen heeft gegeven -, en over hun vestigingspatroon. Is deze angst voor 'vernederlandsing' kenmerkend voor de netwerken van de onderzochte respondenten, is het verschijnsel specifiek voor de Turken die zich hier gevestigd hebben of is het eveneens te vinden in andere immigrantengemeenschappen in Nederland?

Al beperkt de angst voor 'vernederlandsing' zich in het geval van vrouwen niet tot de oudere generatie, deze blijkt bij Turkse jongens wél kleiner te zijn. Dit is een van de resultaten van een onderzoek onder Turkse jonge mannen van Willem van Schelven, die gelijktijdig met Marlene de Vries daartoe in dienst was van het Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (C.O.M.T.). Jongens blijken zich veel sterker dan meisjes op het Nederlandse cultuurpatroon te richten. Er zijn echter tekenen dat dit belangrijke verschil binnen de jongere Turkse generatie op den duur zal verdwijnen. Zo probeerden sommige meisjes zich wél te onttrekken aan roddel en bemoeizucht en gaven zij er om die reden de voorkeur aan niet te dicht bij andere Turken te wonen en niet met hen naar dezelfde school te gaan. Al zal het deze meisjes een langere tijd kosten om hun bestaan een inhoud te geven die beter past bij hun leven in Nederland, ook zij zullen in de toekomst steeds veelvuldiger en in meer verschillende situaties met Nederlanders in aanraking komen, waardoor 'vernederlandsing' moeilijker te vermijden zal zijn. Verschillen tussen jongens en meisjes zullen waarschijnlijk kleiner worden, verschillen tussen de generaties juist groter.

Rineke van Daalen

1. Zie Gaspare Cusumano, "Study of the Colony of Cinisi in New York City", in: James F. Short jr., *The Social Fabric of the Metropolis*. Chicago/London: The University of Chicago Press, 1971 (1921), p. 121.

MAROKKAANSE RANDGROEPJONGENS

Hans Werdmölder, *Van vriendenkring tot randgroep. Marokkaanse jongeren in een oude stadswijk*. Houten: Het Wereldvenster, 1986. 192 pp. ISBN 90 293 9929 5.

Marokkaanse jongens van de 'anderhalve generatie' (geboren en deels getogen in Marokko en in het kader van gezinshereniging naar Nederland gekomen) worden sinds een paar jaar als problematische groep onderkend. Ze blijken een relatief groot deel van de jeugdcriminaliteit voor hun rekening te nemen, en met name op overtredingen van de Opiumwet scoren zij extreem hoog (1). Verhalen over groepen Marokkaanse 'zwerfjongeren' die af en toe buurten in Amsterdam zouden terroriseren, waren de aanleiding voor de Gemeente Amsterdam om een onderzoek in te stellen naar specifieke achtergronden en kenmerken van Marokkaanse randgroepjongens in de hoofdstad. Met geld van WVC werd via de Rijksuniversiteit Utrecht de antropoloog Hans Werdmölder daarvoor aangesteld. Door middel van kwalitatieve onderzoeksmethoden als participierend observeren, het voeren van gesprekken met directe en indirecte betrokkenen, en het optekenen van levensgeschiedenissen, kwam Werdmölder meer over deze jongens te weten. Vorig jaar publiceerde hij zijn verslag: *Van vriendenkring tot randgroep. Marokkaanse jongeren in een oude stadswijk*. Het boek bestaat uit drie delen; van elk een korte samenvatting.

In deel I beschrijft Werdmölder het proces van randgroepvorming aan de hand van de ontstaansgeschiedenis van de 'groep-Marnel'. 'Marnel' is een gefingeerde naam voor een groep van zo'n dertig jongens tussen de 14 en 22 jaar oud. Zes jongens zijn Nederlands, twee Turks, de rest Marokkaans. Ze kennen elkaar uit de oude Amsterdamse wijk waar ze wonen, en hangen aanvankelijk steeds op straat rond om 'wat te klooiën'. De buurt vindt dat bedreigend en klaagt over overlast, hetgeen de jongens verder in elkaars armen drijft. Bij onderhandelingen met het buurthuis en de politie vragen de jongens om een eigen honk: geef ons een eigen plek, en je bent van ons af (2). Na verschillende kraakpogingen bemachtigt de groep met steun van jongerenwerkers uit het buurthuis en van vrijwilligers een eigen honk, hierna 'Marnel' genoemd. Ook wordt er subsidie geregeld. De verantwoordelijke jongerenwerkers blijken al snel andere bedoelingen met het clubhuis te hebben dan de bezoekers. Werdmölder:

"Hoewel vorming, educatie en arbeid hoog genoteerd staan op het lijstje van de door jongerenwerkers georganiseerde activiteiten, komt dit deel van hun werk nauwelijks van de grond. Zowel Marokkaanse als Nederlandse bezoekers van het clubhuis Marnel zijn nauwelijks geïnteresseerd in dit soort activiteiten. In hun ogen dient de staf alleen maar hun directe belangen te behartigen en voorwaarden te scheppen voor recreatieve activiteiten. Ook de individuele hulpverlening binnen de 'setting' van het clubhuis komt nauwelijks uit de verf" (p. 155).

Uiteindelijk trekken de jongens aan het langste eind. Als er nog maar één jongerenwerker over is en de rest overspannen thuis zit of om andere redenen vertrokken is, wordt het 'image' van Marnel ingrijpend gewijzigd. Het sportzaaltje wordt bij de bar getrokken, er komt een tap-installatie, en er wordt nu hasj verkocht. Leden van de groep die aanvankelijk nog op school zitten, kunnen de verleiding niet langer weerstaan en komen nu ook alle dagen in Marnel.

Eveneens in dit eerste deel laat Werdmölder zien dat de groep door buitenstaanders als een eenheid wordt beschouwd, maar dat de structuur in werkelijkheid ingewikkelder is. Om te beginnen verandert de groep van karakter in het jaar dat Werdmölder er contact mee heeft (onder andere door de introductie van heroïne en cocaïne onder de leden). Ten tweede blijkt de 'groep-Marnel' in drie subgroepjes op te delen te zijn: de jonge Nederlandse, Turkse en Marokkaanse jongens, de oudere Marokkaanse jongens (broers van de jongere), en de Marokkaanse junkies. De harde kern van Marnel wordt gevormd door jongens uit de eerste subgroep. De oudere Marokkaanse jongens spelen een minder prominente rol in de randgroep en zijn over het algemeen beter geïntegreerd in de Nederlandse samenleving dan hun jongere broers. Soms maken zij gebruik van hun positie als oudere broer door de jongere op de vingers te tikken. De junkies gaan er naarmate ze verslaafder raken een aantal onhebbelijke gewoonten op na houden, waardoor ze op een gegeven moment verstoten worden uit het clubhuis. Hierdoor raken zij aangewezen op de heroïne-scene.

In deel II van het boek gaat de auteur in op het proces van marginalisering: welke jongens komen het snelst in een randgroep terecht? Werdmölder besteedt daarbij eerst aandacht aan de periode in het land van herkomst. Voor menige jongen uit zijn onderzoeksgroep blijken de problemen al in Marokko

begonnen te zijn. Vader die in Europa werkt, en een lieve moeder die haar zoon(s) niet in de hand kan houden. Enkele van de jongens hebben in Marokko al de school verlaten, zijn er van huis weggelopen, of pleegden er kruimeldiefstallen. Soms was dit gedrag van zoonlief ook de aanleiding voor vader om zijn gezin of enkele leden daaruit naar Nederland te halen. Zijn doel: de 'normale gezagsverhoudingen' herstellen, en zijn zoons een betere toekomst bieden dan in Marokko mogelijk is. Voor de zoons lagen de zaken echter anders: vader blijkt hier bepaald geen gerespecteerd man te zijn, en komt alleen in aanmerking voor de slechtste banen en de slechtste huizen. Moet je zo'n man onvoorwaardelijk gehoorzamen? Ook wat betreft de betere mogelijkheden die Nederland hen zou bieden worden de door Werdmölder onderzochte jongens teleurgesteld. Ze blijven hangen in de onderste echelons van het voortgezet onderwijs, waarvan diploma's nauwelijks enige waarde vertegenwoordigen op de arbeidsmarkt. Als ze werk vinden, is dat vaak zwaar, slechtbetaald, en/of tijdelijk. In de dagelijkse omgang met Nederlanders rijzen snel misverstanden door taalproblemen en cultuurverschillen. De eer van de jongens is gauw aangetast en wordt dan met meer vuur verdedigd dan menige Nederlander redelijk vindt. Niet zelden vormen dergelijke misverstanden de reden voor ontslag. Behalve dat de Marokkaanse randgroepjongens weinig aansluiting vinden bij de belangrijkste instituties van de ontvangende samenleving, nemen zij ook nauwelijks deel in de instituties van de eigen Marokkaanse gemeenschap in Nederland.

In deel III tenslotte, bespreekt Werdmölder de opvang van en professionele hulpverlening aan Marokkaanse randgroepjongens. Zijn conclusie luidt dat deze tak binnen het welzijnswerk veel van de 'werkers' vraagt waarop zij in hun opleiding niet zijn voorbereid. De 'softe' aanpak blijkt bij de jongens in kwestie vaak averechtse gevolgen te hebben. Waar de jongerenwerkers uitgaan van een samenwerkingsmodel waarin over alles gepraat wordt, zien de jongens hun clubhuis als een arena waarin zij hun mannelijkheid moeten bewijzen. Het praten van de jongerenwerkers en hulpverleners noemen zij 'geouwehoer', en iemand die veel met je samen wil doen is een geschikt slachtoffer om voor je karretje te spannen. Werdmölder schrijft:

"Op grond van hun beperkte ervaring interpreteren zij (hulpverleners, MdW) 'ongemotiveerdheid' nogal eens als 'wantrouwen' en trachten dit weg te nemen door aan cliënten meer aandacht te besteden. De consequentie

hiervan is dat sommige jongens bij wijze van spreken 'een loopje nemen' met de hulpverlener en hem laten opdraven wanneer het in hun kraam te pas komt" (p. 142).

Ook het beleid van JAC's en soortgelijke instellingen om zich onvoorwaardelijk achter de hulpvragende jongere te stellen, vindt Werdmölder uitgerekend bij Marokkaanse jongeren riskant. Wanneer ouders - lees: vaders - het gevoel krijgen buiten spel geplaatst te worden en de macht over hun kind aan een buitenstaander af te moeten staan, worden ze daarvoor hun kinderen niet gemakkelijker op. Goedbedoelende hulpverleners worden zo ongewild tot brokkenmakers, aldus de auteur.

Werdmölder heeft boeiend etnografisch materiaal verzameld. Hij ontsluit met zijn boek een wereld die gewoonlijk voor buitenstaanders gesloten blijft. Opmerkelijk zijn de pogingen die vanuit de Marokkaanse gemeenschap ondernomen worden om deze jongens weer in het gareel te brengen. Kennelijk zijn ze niet definitief verstoten. De ogenschijnlijk volstrekt losgeslagen jongens blijken in Werdmölder's beschrijving zeer gevoelig voor het commentaar van autoriteiten uit eigen etnische kring. Tijdens ramadan op straat een frietje eten of een gelovige in *djellaba* de rug toekeren, zijn dingen die zelfs de meest schandelijk levende knapen niet in hun hoofd halen. Ook de paragrafen over de bedroevend slechte scholing van Marokkaanse jongens en over de factoren die daar debet aan zijn, vond ik verhelderend. En tenslotte beschrijft de auteur op pakkende wijze het raffinement waarmee 'zijn' jongens munt weten te slaan uit (soms speciaal voor hen opgezette) welzijnsvoorzieningen. Handig maken zij bij confrontaties gebruik van hun positie tussen twee culturen, en chanteren zij jongerenwerkers en hulpverleners met het feit dat die hun boterham uiteindelijk aan hen - lastige jongens - te danken hebben.

Toch zijn er op het boek als zodanig ook wel wat aanmerkingen. Het maakt de indruk snel geschreven te zijn, hetgeen enerzijds tot een goed leesbaar verhaal heeft geleid, maar anderzijds vermoedelijk de oorzaak is van - soms ernstige - slordigheden. Overkomelijk zijn voor een welwillende lezer de herhalingen, de soms overvloedige uitweidingen, en het jargon (wat zijn bij voorbeeld 'nationaliteitswerkers?'). Hinderlijker wordt het wanneer uitspraken van de jongens uit verschillende fasen in hun deviante loopbaan door elkaar

heen worden gebruikt. Zo wordt Saïd op pagina 67 geïntroduceerd als de *pusher* die heroïne in de groep heeft gebracht, en zegt die zelfde Saïd op de volgende bladzijde over heroïne: "Het is net als een rotte appel in een kist. Na een tijdje is de hele kist verrot". Pas later komt de lezer te weten dat Saïd is afgekickt en niets meer van het witte poeder wil weten. Ook stuit je bij kritisch lezen op nogal wat uitlatingen van de auteur die met elkaar in tegenspraak zijn of lijken. Soms kan het een kwestie van onzorgvuldig formuleren zijn of van een ongelukkige voorbeeldkeuze, maar af en toe krijg je toch de indruk dat Werdmölder nog niet zo helder voor de geest heeft wat hij nu precies wil betogen. Bij voorbeeld: volgens de auteur is er een verband tussen de plaats die een jongen inneemt in de gezinsstructuur en zijn kans om te 'marginaliseren'. Oudste zoons hebben door de verantwoordelijkheid die hun al vroeg wordt gegeven - zeker in de tijd dat het gezin zonder vader in Marokko leeft - in de regel meer zelfvertrouwen en een betere positie dan jongere zoons. Op sommige plaatsen in de tekst stelt Werdmölder dat met name één-na-oudste zoons in problemen raken, terwijl hij elders weer meent dat het om de jongere zoons gaat (3).

Opvallend is dat op twee plaatsen de beleidsaanbevelingen haaks staan op wat daarvoor beschreven is. Zo concludeert Werdmölder dat "jongerenwerkers verbonden aan deze instellingen (pleisterplaatsen voor randgroepjongens, MdW) in plaats van het organiseren van recreatieve activiteiten steeds meer taken uitoefenen op het gebied van hulpverlening, dienstverlening, en scholing" (p. 159). Bij zijn portret van clubhuis Marnel in deel I komt daarentegen naar voren dat al deze activiteiten nauwelijks van de grond komen, en dat de enige overgebleven jongerenwerker genoodzaakt is de recreatie centraal te stellen. Ook de aanbeveling om bij conflicten tussen ouders en kinderen "de bemiddeling in eerste instantie over te laten aan vertrouwenspersonen of aan gespecialiseerde hulpverleners" (p. 162) doet vreemd aan nadat de auteur in deel III gepleit heeft voor inschakeling van familieleden bij bemiddeling tussen vader en zoon.

Tenslotte doet Werdmölder ook zeer kritische uitspraken die niet door zijn etnografisch materiaal gesteund lijken te worden over de vrij algemeen gangbare opvatting in de stads-etnografie dat ook deviante loopbanen 'zin' hebben voor de betrokkenen. Hij keert zich met name tegen Buiks (4) die heroïne-gebruik karakteriseert als een 'overlevingsstrategie' die creativiteit vergt. Werdmölder meent dat zo'n termino-

logie versluiserend werkt, en het magische beeld versterkt dat rondom heroïne hangt. Ook zijn problematische gebruikers in zijn ogen allesbehalve creatief, vindingrijk, of succesvol te noemen (p. 65). Toch komen uit zijn beschrijving talloze voorbeelden naar voren waaruit blijkt dat ook de Marokkaanse junkies een bepaald soort creativiteit niet ontzegd mag worden. Het voor hun karretje spannen dan wel op afstand houden van functionarissen van overheidsinstanties en welzijnsinstellingen is daar slechts één illustratie van. Mijns inziens terecht merken Kaufman en Verbraeck in het eveneens onlangs verschenen rapport *Marokkaan en verslaafd* op:

"Werdmölder baseert zijn ideeën op een cruciaal breekpunt in een heroïne-carrière, namelijk de entree in een problematische heroïne-scene en trekt die ideeën vervolgens door naar de gehele heroïne-structuur. (...) We zijn het daarom eens met Buiks. En niet alleen met hem, ook met alle etnografen uit de Verenigde Staten en de sociologen Janssen en Swierstra" (p. 69).

Vermoedelijk ligt de sleutel voor de tegenspraken tussen beleidsaanbevelingen en bepaalde theoretische stellingnames enerzijds, en zijn eigen etnografisch materiaal en dat van andere onderzoekers op dit terrein anderzijds, in de onderzoekersrol die Werdmölder heeft gekozen. Op openhartige wijze beschrijft hij die in zijn methodologische appendix. Als barkeeper in het clubhuis Marnel stelde Werdmölder zich "gaandeweg en ongewild (...) steeds meer op als jongerenwerker dan als onderzoeker, zodat ik soms in netelige situaties verzeild raakte" (pp. 179/180). Het is Werdmölder als onderzoeker te doen om het perspectief van de Marokkaanse randgroepjongens. Door zijn functie als jongerenwerker is hij echter ook goed bekend met de visie van hen die "er wat aan moeten doen". In de tekst zijn er diverse momenten waarop hij van perspectief wisselt, zonder dit expliciet te stellen. Getuige bovenstaand citaat en ook blijkens zijn uitvoerige beschouwing over zijn rol als onderzoeker (pp. 179/181) is Werdmölder zich terdege van deze dubbelheid bewust. Des te spijtiger is het dat de auteur het manuscript niet iets langer in bezit heeft gehouden, zodat hij de genoemde ongerijmdheden er voor publikatie uit had kunnen halen.

Mieke de Waal

Noten

1. Zie ook: Kaufman, W.J. en Verbraeck, H.T., *Marokkaan en*

verslaafd, een studie naar randgroepvorming, heroïne-gebruik en criminalisering. Gemeente Utrecht, afdeling Onderzoek ROVU, 1986.

2. Opvallend zijn de overeenkomsten met de club-vorming zoals beschreven in: Hazekamp, J.L., *Rondhangen als tijdverdrijf. Over het onder-elkaar-zijn van jongens en meisjes in de vrije tijd*. VU-Uitgeverij, Amsterdam, 1985.
 3. Vergelijk wat Kaufman en Verbraeck hierover opmerken, op.cit., p. 39.
 4. Het gaat hier om de publikatie: Buiks, P.E.J., *Surinaamse jongeren op de Kruiskade. Overleven in een etnische rand-groep*. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1983.
-

STRAFFEN, REDDEN EN OPVOEDEN

Jeroen J.H. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor 'Nederlandsch Mettray'*. Assen: Van Gorcum, 1985. 539 pp., tabellen, graf., ill. Engelse en Franse samenvatting. Prijs: fl. 72,50

In 1981 publiceerde Marc Soriano, bekend door zijn studie over Moeder de Gans, een anoniem rapport dat de situatie van de jongeren in het Franse jeugdopvoedingsgesticht te Mettray bij Tours anno 1843 in uiterst krasse termen schetste, die ongekend goed aansloten bij de disciplinerings-these (1). Even sidderden de spraakmakende intellectuelen van welbehagen: hier las men een Foucault *avant la lettre*, en de verwaten historici die hem verweten met zijn tekstselecties het verleden te manipuleren, hadden dus tóch ongelijk gehad. Helaas, al spoedig viel het oog van een kritisch lezer op een passage waarin Soriano schreef dat het origineel van het rapport naar een Amerikaanse universiteit was gestuurd om langs de weg van de stuifmeelanalyse de auteur te kunnen bepalen. En daarmee was het sprookje uit. Soriano had met deze fictie niet alleen het Parijse wereldje beetgehad, ook had hij overtuigend aangetoond dat historische fictie, steunend op een rimpelloze theorie, altijd zoveel waarschijnlijker is dan de werkelijkheid. Dat de gladde geschiedenis van de filosofen ons verlangen naar een esthetische helderheid en een gestroomlijnde ontwikkelingsgang zoveel meer bevredigt dan het weerbarstig en tegendraads gepriegel van veel historici.

Over het Franse Mettray is het laatste woord nog niet gezegd;

over de Nederlandse navolging ervan gaat de kern van Dekkers boek dat - en dat is een compliment - voortdurend tussen de Scylla van Foucaults hypothesen en de Charybdis van Soriano's kritische satire heenlaveert. Dit omvangrijke en cum laude geaccepteerde proefschrift (promotor Van Tijn, RUU) behandelt in het eerste deel de verschillende stelsels, stromingen en initiatieven die in de negentiende eeuw kenmerkend zijn geweest voor de nieuw opgekomen kinderbescherming in vooral Frankrijk en Duitsland.

Het tweede deel vormt een op rijk archiefmateriaal gebaseerde dieptestudie van één, meestal ten voorbeeld gestelde inrichting, Nederlandsch Mettray te Eefde bij Zutphen, gesticht in 1851. Door een combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve analyse overtuigt Dekker ons ervan dat er geen sprake is van een éézijdige disciplineringsproces, maar van onderlinge samenwerking tussen beroepsopvoeders en ouders van kinderen waarvan de toekomst somber werd ingezien.

Dekkers dissertatie bewijst dat het voor een historicus mogelijk is zich door theoretische ontwikkelingsmodellen te laten inspireren zonder het slachtoffer van hun historisch reductievermogen te worden.

Wat het gekozen thema betreft, namelijk ontstaan en evolutie van de heropvoedingsgestichten in West-Europa en meer in het bijzonder in Nederland, mag de afgelopen decennia trouwens van een vruchtbare wisselwerking tussen empirisch onderzoek en modellenbouw worden gesproken. Terwijl Franse historici als M. Perrot, P. Deyon en J.-C. Perrot vanuit onderzoek in rechterlijke archieven of naar stadsontwikkeling een empirisch 'verkerkeringsmodel' van de samenleving in de achttiende en negentiende eeuw schetsten (2), kwamen wijsgeren als M. Foucault en J. Donzelot op precies hetzelfde ogenblik vanuit theoretische overwegingen tot selecties van veelal normatief bronnenmateriaal die een samenhangend ontwikkelingsmodel van de Westeuropese samenleving (exemplarisch beschreven in de Franse) in de richting van een groeiende disciplinerings- en normaliseringsproces suggereerden (3). Het historisch onderzoek heeft sedert die tijd bepaald niet stilgezeten, zoals men in Nederland bijvoorbeeld aan de publikaties van P. Spierenburg en H. Diederiks kan zien, maar heeft zich meer dan voorheen laten leiden door de interpretatieperspectieven die met name Foucault in *Surveiller et punir* (1975) scheen te bieden. De twee problemen die daarbij op de loer liggen mogen niet worden onderschat. Auteurs die te weinig geschoold zijn in onder-

zoek naar de complexe wisselwerking tussen tekstmateriaal en gedragswereld, neigen er snel toe de normaliserings*wens* zoals die in teksten en afbeeldingen wordt geuit, als een of andere vorm van afspiegeling van de *realiteit* te beschouwen. Ten tweede kan het globaal en (minstens tendentieel) Westeuropees karakter van het door Foucault geschetste perspectief ons gemakkelijk in de verleiding brengen de gaten in de Nederlandse geschiedschrijving of documentatie met stukjes Foucault (of erger) op te vullen. Dat vroegmodern Nederland op het gebied van de vrijwillige en onvrijwillige opsluiting een eigen ontwikkeling heeft gekend, heeft P. Spierenburg in diverse bijdragen overtuigend aangetoond (4). Eenzelfde conclusie mag worden getrokken uit Dekkers dissertatie, voorzover de heropvoedingsgestichten althans model mogen staan voor het hele carcerale systeem.

Het opvoedingstehuis voor (jonge) kinderen sluit aan bij een (althans in Nederland) al relatief oude formule van zorg voor het aan verwaarlozing blootgestelde kind. Zeker vanaf de zestiende eeuw boden weeshuizen soelaas bij fysieke afwezigheid of notoir onvermogen van (een van) de ouders. Elders kende men al in de zeventiende eeuw het werkhuis voor jongeren (5). Nieuw voor de achttiende en vooral de negentiende eeuw is dus niet zozeer de formule op zichzelf, en al evenmin het tuchtelement, als wel de zorg om kinderen nu ook om andere dan strikt materiële motieven in een collectief opvoedingsinstituut te plaatsen. Ook daar zijn weer fasen in te onderscheiden: het religieus en sociaal-ethisch element domineert in de achttiende eeuw, wanneer jonge dissenters in een bekeringsstehuis worden gestopt (zoals dat van Turijn, dat Jean-Jacques Rousseau in een schitterende passage van zijn autobiografie oproept) (6) en jonge, arme werklozen in een werkverschaffingsinstituut dat door het nieuwe volkswikkelingsideaal wordt gelegitimeerd (7). Pas later ontvangt dit interventiesysteem ook een wetenschappelijke legitimatie, verwoord in de nog schuchtere termen van een ontluikend orthopedagogisch vertoog, dat inspeelt op een mentaliteit die het kind als kneedbaar, maakbaar beschouwt. Die laatste fase onderscheidt zich van eerdere doordat nu expliciet een kindgericht pedagogisch ideaal als maatstaf wordt aangelegd en er een hiërarchie van opvoedingsnormen wordt geformuleerd.

Het heropvoedingsidee impliceert dat men niet langer meent met jonge barbaren van doen te hebben wier geest *tabula rasa* is en dus slechts volgegoten hoeft te worden met frisse indrukken en hoogstaande waarden, maar dat men ervan overtuigd is dat de gewraakte jongeren tot nu toe radicaal scheef zijn

gegroeid en dat er een lange, systematische inspanning nodig zal zijn om hun gedragswijze weer 'recht' te zetten. Vandaar de noodzaak om hen in een milieu te plaatsen waar ze op ieder moment nauwlettend, 'panoptisch', kunnen worden bewaakt. De ouders en het milieu van herkomst hebben het tot dan toe dus allemaal verkeerd gedaan. Moeten ze door de heropvoeders dan maar onder curatele worden gesteld? Is het ideaal van de heropvoeders met andere woorden een carcerale samenleving met een in wezen verticale opbouw, waarin een gedisciplineerde elite met alle fysieke, sociale en geestelijke middelen die haar ten dienste staan een waakzaam en efficiënt controlesysteem organiseert van de nog onvoldoende gedisciplineerde klassen en strata, zonder te aarzelen eventueel strafrechterlijk in te grijpen? Dat verleidelijke beeld kan sommige machtsdenkers hebben gemotiveerd. In werkelijkheid gaat het om méér. Met erkenning van de heuristische waarde die Foucaults hypothesen voor de historicus kunnen hebben, toont Dekker aan dat Foucault met zijn slagzin 'bewaken en straffen' tegelijk te veel en te weinig suggereert, althans voor de Nederlandse ontwikkelingen. Te veel, omdat het (tenminste in de negentiende eeuw) niet om een permanente, ingrijpende surveillance van bepaalde bevolkingsgroepen door een kleine, betweterige elite gaat; doch te weinig, omdat het doel niet de surveillance is, en zelfs niet alleen het moreel dictaat van het maatschappelijk gedrag door een bepaalde groep, maar, zoals Duprat het na Foucault formuleerde: "punir et guérir", straffen om te *genezen*, om een normalisering te bereiken en het individu, in casu het kind of de jongere, weer naar de samenleving terug te kunnen sturen als een autonoom burger, zelf in staat een waardedragend subject te zijn.

Het gaat hier om méér dan een accentverschil ten aanzien van Foucault. Bij hem is de massa die gedisciplineerd wordt in wezen passief. Een van de meest verrassende elementen van Dekkers studie vormt juist de duidelijke eigen vraag van een aantal ouders en hun inbreng bij de instituutdisciplinerings van hun kinderen. Hadden zij het ideaal van de heropvoeders dus al voortijdig geïnternaliseerd, zodat van een ingewikkelder ontwikkelingsschema moet worden gesproken dan het panoptisch beeld suggereert? Ongetwijfeld, maar de studie van Dekker laat tevens zien hoe groot - en dat is een typisch, zij het niet uitsluitend Nederlands kenmerk van de ontwikkeling - de inbreng van de verschillende religieuze stromingen in het ontwikkelingsproces is geweest, te beginnen met de volgelingen van het meer vrijzinnige Nutsideaal en het meer orthodoxe Réveil, terwijl

al spoedig het maatschappelijk penetratiestreven van katholieken en gereformeerden ging overheersen. Juist die religieuze, later veel strikter confessionele inbedding heeft het normaliseringsideaal ervoor behoed dol te draaien in de richting van een inhoudsloze staatsdiscipline; ze heeft het binnen de (ruime) grenzen van een aloud arsenaal van christelijk-sociale deugden gehouden. Hoofdkenmerk daarvan was wel het familiemodel van de samenleving, dat erdoor werd gepropageerd en dat door de heropvoedingsgestichten dan ook zo getrouw mogelijk werd gekopieerd.

Dat sterk religieus gekleurde familiemodel kan vermoedelijk ook een belangrijk verklaringselement leveren voor het eigen karakter van de Nederlandse ontwikkeling. Want terwijl in het Frankrijk waarop Foucault zijn onderzoek baseert, de discussie over en de realisatie van de tewerkstellings- en later de disciplineringsprogramma's hoofdzakelijk in het brede veld van de staatsinterventie gestalte kreeg, vinden we in Nederland aan de basis veeleer particulier initiatief, gevolgd en eventueel geïnspireerd door kleinschalige instanties als de lokale overheden en de plaatselijke kerken (8). Het verschil gaat echter verder dan de aard van de initiatiefnemers en de schaal van het werk; het betreft vooral het perspectief waaruit dat gebeurde. Overdreven simplificerend zouden we kunnen stellen dat de Franse heropvoeders de kinderen aan de staat dienstbaar wilden maken (zoals in het voetspoor van de revolutionaire idealen trouwens ook uitdrukkelijk werd geclaimd), terwijl de Nederlandse de hunne aan een samenleving wijdden die werd opgevat als een levend netwerk van gezinnen. Een van de weinige Nederlanders die in de betrokken periode een vorm van nationale opvoeding via een gesloten internaatsstelsel bepleitten, de Goudse rector G.C.C. Vatebender (9), zag zelf al in dat hij een hersenschim najoeg omdat de Nederlanders van zijn tijd bij gezinsopvoeding zwoeren en kostscholen of internaten slechts accepteerden voorzover de gezinsverhoudingen erin werden weerspiegeld of het gezinsideaal er tot voorbeeld werd gesteld. Hoe groot dat gezin was, deed er niet zoveel toe, mits er een ouder/kind-verhouding werd nagestreefd en het beeld van de vaderlijke macht intact bleef.

Later onderzoek zal ons moeten leren in hoeverre die door meerdere eeuwen heen aanwijsbare mentaliteitsconstante, die het kerngezin met zijn licht paternalistische toets vormt, een van de pijlers van de onbeweeglijkheid van het waardenpatroon van de Nederlandse samenleving is geweest. Zeker is dat men, wat Nederland betreft, uiterst voorzichtig moet

zijn met buitenlands verbaal geweld over 'opkomende segregatiepatronen tussen kinderen en ouders' sedert de uitbouw van een geïnstitutionaliseerd schoolwezen in de zestiende eeuw, zoals recentelijk door Maurice Capul verwoord (10). Die auteur ziet opvoedingsinternaat en kostschool, ja de school als zodanig, als loten van één en dezelfde stam, namelijk de poging om 'het' kind op te sluiten in een structuur, teneinde het enerzijds van de samenleving af te zonderen, anderzijds van zijn natuur te beroven om er een cultuurmens van te maken. In haar absolute algemeenheid moge zo'n stelling, door Durkheims sociologie geïnspireerd, ongetwijfeld geldig zijn, juist door haar algemeen karakter verliest ze elke verklarende waarde voor de historische ontwikkeling, omdat ze maatschappijgebonden socialiseringsmodellen van het kind met groeps-, klasse- of statusgebonden opvoedingsidealen verwacht. Ik ben er dan ook niet zo zeker van dat Dekker gelijk heeft wanneer hij stelt dat we in de geschiedenis van de pedagogisering van de uitbanning van het "abnormale" 'als het ware door een vergrootglas de gewone opvoeding, het gewone kind, de gewone ouders' zien. Maar de rest van Dekkers dissertatie laat zien dat dit nauwelijks meer dan een *slip of the pen* was, wellicht ingegeven door de structuur van zijn studie die het bijzondere (Nederlands Mettray) en het algemene (de residentiële heropvoeding in Nederland, ja in heel West-Europa) in elkaar wil schuiven. Juist dat opzettelijk comparatieve karakter maakt Dekkers boek rijk, boeiend en, het moet gezegd, af en toe wel eens overvol. Een boek om te herlezen.

Willem Frijhoff

Noten

1. M. Soriano, *La Semaine de la Comète: rapport secret sur l'enfance et la jeunesse au XIXe siècle*. Parijs, 1981.
2. M. Perrot, "Délinquance et système pénitentiaire français au XIXe siècle", *Annales E.S.C.* 30 (1975), pp. 67-91; M. Perrot (ed.), *L'impossible prison. Recherches sur le système pénitentiaire au XIXe siècle. Débat avec Michel Foucault*, Parijs, 1980; P. Deyon, *Le temps des prisons. Essai sur l'histoire de la délinquance et les origines du système pénitentiaire*, Rijssel/Parijs, 1975; J.-C. Perrot, *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIIIe siècle*, Parijs, 1975; J.G. Petit (ed.), *La prison, le bagne et l'histoire*, Genève, 1984.
3. M. Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la prison*, Parijs, 1975; J. Donzelot, *La police des familles*, Parijs,

1977.

4. Zie bij voorbeeld P. Spierenburg (ed.), *The emergence of carceral institutions: prisons, galleys and lunatic asylums, 1550-1900*, Rotterdam, 1984; dez., "From Amsterdam to Auburn. An explanation for the rise of the prison in seventeenth century Holland and nineteenth century America", *Journal of social history* 20 (1986), pp. 439-461, alwaar verdere literatuur.
5. Zonder dat dit overigens een kindgerichte benadering impliceerde. De jongere, en vooral de jongere arme, was in de samenleving een van de meest kwetsbaren, en werd als zodanig aangepakt. Zie het overzicht over deze problematiek bij C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen/Amsterdam, 1980, pp. 141-157.
6. J.-J. Rousseau, *Confessions*, Éd. de la Pléiade, Parijs, 1959, I, p. 60. Zie voor de analyse van zo'n inrichting: M.-M. Compère & W. Frijhoff, "Conversion religieuse et formation professionnelle au XVIIIe siècle: la 'Propagande' de Montpellier", *Revue française de pédagogie*, no. 52 (1980), pp. 19-35.
7. Voor Nederland is dit gedocumenteerd door H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek, 1760-1795. Een mentaliteitsgeschiedenis*, 's-Gravenhage, 1977.
8. Vgl. bij voorbeeld de initiatieven van de Maatschappij van Weldadigheid, waarover recentelijk: R. Berends e.a., *Arbeid ter disciplinering en bestraffing. Veenhuizen als onvrije kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid 1823-1859*, Zutphen, 1984.
9. G.C.C. Vatebender, "Plan van een Nederlandsch Opvoedings-School voor alle aenzienelyke levens-standen", *Mengelwerken der Kamer van Rhetorica genoemd Goudsbloemen*, Gouda, 1792, pp. 31-136.
10. M. Capul, *Internat et internement sous l'Ancien Régime: contribution à l'histoire de l'éducation spéciale*, 4 delen, Parijs, 1983-1984; vgl. de recensie door M.-M. Compère in *Histoire de l'éducation*, nr. 26 (mei 1985), pp. 80-82.